

KEREKES AMÁLIA

A Waffen-SS természetrajza. Nyugat-Magyarország, 1945

(Ralf Rothmann: *Tavasszal meghalni*)

A megbízható színvonalon teljesítő íróként számon tartott Ralf Rothmann első háborús regényét egyöntetűen pozitív kritika fogadta, ami a tettesek ábrázolásának újdonságértéke és legitimitása körül korábban Németországban kialakuló vehemens viták fényében legalábbis meglepő.¹ A nyugat-magyarországi hadszínteretet – a körön kívülről tiltakozó svájci kritikus szavait idézve – a „hiperrealizmus” és a „giccs” eszköztárából merítő erőszak- és tájábrázolásokkal bemutató regény² visszhangja 2015-ben sok mindent megelőlegezett abból az egyre inkább dominánsnak tűnő irányból, amelyik elhalványítja az ideológiai és történelmi kontextusok jelentőségét a cselekményesítés érdekében. A műfeldolgozás terén az újraegyesítés óta folyamatosan cezúrákkal, vég- és fordulópontokkal zsonglőröködő publicisztikai gyakorlat szerint ez a kritérium fölülírja az erkölcsi helyesség követelményét, mint ahogy ez történt a zsarolással elkövetővé tett berlini zsidó nőről szóló és a silány elbeszéléstechnika miatt a kritikusok körében fölzúdulást keltő dokufikció, a *Stella* esetében, melynek címszereplője sorozatban jelentette föl a Berlinben elrejtőzve élő ún. tengeralattjárókat.³ Ugyanígy szimptomatikusnak tűnik a német irodalomkritika nagyasszonyának, Sigrid Löfflernek a könyvmustrája 2018 legvégén, amely a műfaj súlyos retorikai gesztusokkal dolgozó hagyományát folytatva voltaképp bejelenti a második háborús prózairodalom végét, mondván, a témát szétírták, és az angol, illetve német nyelvű újdonságok apropóján detektálni véli a közvetlenül a háború után játszódó regények új trendjét, amelyik a háborús regények ismert és megunt ambivalenciáit a teljes anarchiaként láttatott új világrendben kísértetiesen továbbélő ambivalenciákba fordítja.⁴

Az eredeti megközelítés lehetőségfeltételeire irányuló kérdés és az erős sztori követelménye, amelyhez a levéltári anyagok inkább pontosító adalékként járulnának hozzá, ezáltal azt az emlékezetpolitikai irányt erősítik, amelyik így vagy úgy történelemmé akarja változtatni a háborút, a tetteseket pedig epizód szereplőkké, elmosva a végtelenül leegyszerűsítő, de heurisztikus kategóriaként mégis hasznos különbséget a tettesek intencionalista és strukturalista megközelítése között. A mai német történettudományi tetteskutatókban alapvető egyetértés alakult

¹ Ralf ROTHMANN, *Tavasszal meghalni*, ford. SZIJJ Ferenc (Budapest: Magvető, 2017).

² Roman BUCHELL, „Die Mystifizierung der Schuld”, *Neue Zürcher Zeitung*, 2015. aug. 22., 21.

³ Takis WÜRGER, *Stella*, ford. BÁN Zoltán András (Budapest: Scolar, 2019). Vö. Anna PRIZKAU, „Der Nachleser”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2019. jan. 13., 39.

⁴ Sigrid LÖFFLER, „Der Krieg der nach dem Krieg kam”, *Falter*, 2018. dec. 19., 44–45.

ki az egyes helyzetek, cselekvők modellálásának szükségességét tekintve, melynek mottója az „egyéni cselekvés kollektív rendkívüli állapotokban”,⁵ és szintén evidencia, hogy ennek közvetítése során az „affektív és kognitív” aspektusok „ki-egyensúlyozzák egymást”.⁶ Mindennek emlékezetpolitikai kontextualizálása azért is fontos, mert a német publicisztika vehemens, a témát magát is szétíró vitái gyorsan elhalnak, de mindeközben egyes elemeik éppen az újdonságérték dramatizálásának érdekében rendre ismét előkerülnek a témát mind egyszerűbben polarizáló, fáradt dichotómiák formájában. Laczó Ferenc holokausztkutatókkal készített és egyelőre ritkán idézett interjúsorozata erre a dilemmára világít rá, amely jelentősen árnyalja a német múltfeldolgozás tanagyagokban, a múzeumi gyakorlatban kétségtelenül meglévő sikertörténetét, és egyaránt érinti a magyar- és németországi nyilvánosságot.⁷ A tettesek megítéléséről folyó vita rendre az áramvonalasítás kényszerképzetéből indul ki, ahogy ez történt Rothmann regényének a *Vigiliában* megjelent ismertetésében is, amelyik a status quót a következőképp vezeti föl: az „egyik oldalon a bátor, hősies és nemes szövetségesek, másik oldalon az egytől-egyig gonosz, aberrált, elvetemült nácik. Ralf Rothmann pedig veszi a bátorságot, és rámutat, hogy a német katonák között is voltak olyanok, akik tizenhét-tizennyolc évesen kényszersorozás áldozatai lettek”.⁸ A „veszi a bátorságot” fordulat, bármennyire jóhiszemű is a szövegkörnyezet, németre fordítva csúszásveszélyes jelentéstöbblettel rendelkezik, olyan árnyékboksznak tűnik, amelyik indokolatlansága miatt végül elvétí azt az érdekes mozzanatot, amelyikre Györffy Miklós kritikája másként messziről indítva utal: „témájára nézve írhatott volna akár Heinrich Böll is”.⁹

A némi fanyalgást még remekművek esetében is megejtő német sajtó ez esetben szintén jó pár bombasztikus fordulattal élt: beköszöntött a „Günter Grass utáni korszak”, aki a regény főszereplőihöz hasonlóan tizenhét évesen a hadsereg elitalkulatának számító Waffen-SS-ben szolgált önként, szemben a kényszerbesorozással Nyugat-Magyarországra vezényelt fiúkkal, ami egyúttal szükségtelessé teszi a korábbi ábrázolások apagyilkos gesztusait, hiszen ez végül is nem a vitatható bajtársiasság, hanem az örök barátság regénye, amelynek inkább kontingens mozzanata az, hogy Walter ott áll a dezertálásán kapott barátját, Fietét kivégző osztagban.¹⁰ A megértés, visszafogott ítéletkezés, kimondatlan bűn variációi az utalásokban gazdag, vázlatos elbeszéléstechnikával kombinálva a recenziók állandó elemei, az egykor élesen kritizált *Becstelen brigantikból* és a *Jóakaratóúkból* ismert cinikus, értelmiségi SS-tisztek immár helyénvaló fölléptetésével együtt

⁵ Sönke NEITZEL und Harald WELZER, *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben* (Frankfurt am Main: Fischer, 2011), 126.

⁶ Laczó Ferenc, „A történelem nyomai: Interjú Volkhard Kniggével”, 2000 23, 10. sz. (2011): 9–20, 19.

⁷ Laczó Ferenc, *A német múltfeldolgozás: Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről* (Budapest: Kijárat, 2016).

⁸ PALOJTAY Kinga, „Ralf Rothmann: Tavasszal meghalni”, *Vigilia* 82, 11. sz. (2017): 878–879, 879.

⁹ Györffy Miklós, „A sejték emlékezete”, *Alföld* 69, 4. sz. (2018): 119–125, 120.

¹⁰ Ina HARTWIG, „Morgen früh ist er dran”, *Die Zeit*, 2015. júl. 18., 51.

pedig mindez annak a jele, hogy Rothmann bekapcsolódott az „aktuális diskurzusokba”, amelyek a civilek és az elüldözöttek után egyre több csoportot emelnek ki a tettesek masszájából az empátia jegyében.¹¹

Ez az egyöntetűen pozitív kritika egy olyan narrációt legitimál, amelynek két lényegi eleme, az egész német sajtót a valódi erkölcsi számvetés megúszásával vádoló svájci kritikus mérlege szerint, az erőszakábrázolás és a történeti tudáshoz fűződő viszony, a korábbi gyakorlattal szemben teljesen háttérbe szorul a recenziókban.¹² Erre az ítéletre példa Fiete kivégzésének jelenete, amelyben komprimáltan látszik a hiperrealizmus és a giccs keveréke, valamint a parancsmegtagadás lehetőségeinek bőséges szakirodalmára történő utalás:

[Az adjutáns] megfogta az egyik gimnazista puskájának a csövét, óvatosan korrigálta az irányt, beleszívott a cigarettájába, és halkán, szinte suttogva mondta: – Mindenki kész? És... Rajta! – Mire Walter, aki másféle és hangosabb parancsszóra várt, már látta a füstöt a többiek fegyvere előtt, amikor meghúzta a ravaszt, inkább reflexből, nem a parancsot végrehajtva. A dörrenés betöltötte a fülét. Egy átütő lövedéktől felcsapódott némi föld. Feketerigók repültek fel a szántóföldről, és még mielőtt a becsapódások ereje miatti döbbenet megjelenhetett volna az arcán, Fiete megroggyant, és most szétnyúlt lábakkal lógott a cölöpről. Ahogy gyerekek teszik egy váratlan, addig sosem tapasztalt és lehetetlennek tartott fájdalom esetén, tágra nyitotta a száját, de a szemét csukva tartotta. Némi lélegzet távozott a bemeneti lyukakból. Megint kattantak a závarzatok. Fiete egész testében remegve még egyszer megfeszítette a lábát, de törzse lassan előredőlt, a homlokáról eltűntek a ráncok, és arcának gyors elfehéredése már nem egy élő emberé volt. A kenderkötél nyikorogva csúszott le a cölöpön, amelyről itt-ott ledörzsölődött a fakéreg, a világos fán vér csillogott, és Fiete nehézkesen, mintha még mindig nem hinné el, megrázta a fejét. Alsó ajkáról halványpiros nyálfonál ereszkedett alá.¹³

A Neue Zürcher Zeitung recenzióinak frappáns megfogalmazása szerint a regény elbeszélője pont annyira mindentudó, amilyen tudatlan a főszereplője, ebből azonban semmiféle feszültség nem keletkezik, mert Walter „egydimenziós figura” marad: az ártatlan bárány.¹⁴ Ezt pontosítva az idézetből is jól kivehető, mennyire nem tudni, mit lát, érzékel ő maga, ki állítja elő a regényre végig jellemző metonimikus kapcsolatokat a pusztaromantika eszköztárával megalkotott táj, az ott heverő holttestek és a gépiesen működő cselekménysor között, miközben jól érzékelhetően nem az olvasó elbizonytalanítása a cél. A fölháborodás helyett kínált megrázkódtatás, az erőszak közvetlen, lakonikus ábrázolása, amelyet meg-

¹¹ Wolfgang SCHNEIDER, „Ein Schuss, zwei Leben”, *Der Tagesspiegel*, 2015. júl. 5., 28.

¹² BUCHELI, „Die Mystifizierung der Schuld”, 21.

¹³ ROTHMANN, *Tavasszal meghalni*, 153.

¹⁴ BUCHELI, „Die Mystifizierung der Schuld”, 21.

ismétel a kerettörténetben szereplő idős és hallgató Walter szinte pusztán élettani funkciókra redukált bemutatása, különösen a *Jóakaratók* miatt tíz évvel korábban kiobbant vitával összehasonlítva tűnik jelentős elmozdulásnak. Amíg utóbbiban a Littell-lel készült interjúk alapján az „erőszak univerzális összefüggésének” strukturalista megközelítési szándékát állították szembe a végül „additív” szerkezettel, amelyik lépésről lépésre dekonstruálja a gonosz megismerésére irányuló, jóformán vallásos, üdvözülést váró olvasói kíváncsiságot,¹⁵ addig Rothmann-nál a retorikai alakzatok kapcsolótáblájával mechanikusan előállított, folyamatosan ismétlődő leírások a kritikákban gyorsan megkapják a vitán fölül álló melankolikus jelzőt, egy közkedvelt idézettel szemléltetve: „feketére szenesedve és az esőben füstölögve a két Hitlerjugend-fiú holtteste a korai vetésen hevert. Varjak gubbasztottak a fákon.”¹⁶

Ez az egyszerű képlet annyiban akár érdekes is lehetne, hogy megidézi a múltfeldolgozás nyelvkritikai hagyományának katatón ismétlődésekkel, a nyelv teljes kiüresítésével operáló részét, amelyik Hochhuthtól Bernhardon és Táborin át Jelinekig közös nevezőre hozta a drámai kísérleteket. Rothmann azonban a sajátos elbeszélői hanggal nem ad támpontot a nyelvi vagy szimbolikus erőszak áttételes értelmezéséhez, nem tűnik cinkosnak, tettesnek, tettetársnak, Maximilian Aue-hoz hasonlóan ő is tobzódik a részletekben, de nem a nyelvkritikai hagyomány radikális, embertelen öncélúságának értelmében, hanem a végjáték leírhatóságának magabiztosságával.

A *Jóakaratók* egyik szubtextusa, Klaus Theweleit filozófiai-pszichoanalitikus egyvelege, a *Männerphantasien* egyik többször idézett alaptétele szerint Aue azt az ún. testpáncélt mutatja meg működés közben, amely a „reális eleveenségétől” tartva válik érzéketlenné, részvétlenné.¹⁷ Rothmann-nál ezt az eleveenséget nem csak a retorikai alakzatok tartják kordában, hanem a mindentudást általánosításokkal megfelelő elbeszélői hang, amelyik csak Walter esetében marad meg a szingulatív elbeszélés módusában:

Az Abda felé vezető úton is halottak feküdtek, arcuk véres volt, és amikor Walter befordult egy istállóépület sarkánál, hirtelen egy hosszú sorban sovány férfiak meneteltek előtte az úton sűrű zsávolyruhában. Zsidó munkaszolgálatosok voltak Borból, a bányákból, mint azt az egyik őr elmondta, aki a menet végén haladt kerékpáron, egy magyarországi sváb, kezében „seprűnyéllel”, egy régi Mauserral. – Visszük őket haza, a Birodalomba. Aki összeesik, pechje van. Nem értem, miért kell ezt még végigcsinálniuk. – Karjával a kormányra

¹⁵ Dirk KNIPPHALS, „Begrenzte Darstellung”, *die tageszeitung*, 2008. márc. 1., 18; Dirk KNIPPHALS, „Der ungepanzerte Nazi”, *die tageszeitung*, 2008. febr. 23., 19; Iris RADISCH, „Am Anfang steht ein Missverhältnis”, *Die Zeit*, 2008. febr. 14., 51–52.

¹⁶ ROTHMANN, *Tavasszal meghalni*, 129.

¹⁷ Klaus THEWELEIT, *Männerphantasien* (Frankfurt am Main: Roter Stern, 1977), 1. k., 272. Id. Tilman KRAUSE, „Was war der »Rex-Appeal«?”, *Die Welt*, 2009. jan. 31., 7.

támaszkodva egy kis dohánylevelet köpött ki; nyúlósan cseppent le a lámpáról. – Úgy értem, miért nem intézik el őket itt rögn. Mit akarnak még kihozni ezekből a csontvázakból... Nincs egy kis pálinkád? Derékszíján egy rozsdás harapófogó lógott, és Walter mondta, hogy nincs, és lassan elhaladt a menet mellett. A férfiak, akik zsákfoszlányokat és pokrócokat terítettek magukra, lehajtották kopaszra nyírt fejüket, és nem nagyon vettek róla tudomást. Kapcában vagy mezítláb igyekeztek tartani a lépést, apatikusan meredtek maguk elé, és legfeljebb akkor rezzentek össze – néhányuknál ez csak a szemhéj rezdülése volt –, ha valahol a végtelen oszlopban felhangzott egy közlőről elsütött pisztoly furcsán zajtalan, majdnem csattogó hangja. Akkor kiegyenesedtek a hátak, és mindenki megint valamivel gyorsabban szedte a lábát. Egy kitáblázott elágazás előtt Walter belenyúlt az oldalkocsiba, és odaadta a legközelebbi férfinak az utolsó húskonzervjét.¹⁸

Összességében úgy tűnik, Rothmann elbeszélői hangja nem kérdez, nem ígér magyarázatot, de a jelenlét szimulálásával azt sugallja, hogy még a mindennél is többet tud, kifosztja a lezártak és hozzáférhetőnek tekintett történelmet. Ez a tudásfogalom ugyanakkor egészen más kontextusokba ágyazódik, mint akár csak a *Jóakaratók* esetében. A német kritikusok nem tulajdonítottak semmiféle különösebb jelentőséget a magyarországi helyszínnek, az egyik recensens megjegyzése szerint még az is lényegtelen, hogy Rothmann könyvekben olvasta, filmekben látta vagy hosszú éjszakákon rémálmodta azt, amit leírt.¹⁹ Az említett, közönségsiker aratott dokufikció, a *Stella* és a regény megjelenésével párhuzamosan a német közszolgálati adón sugárzott, szokás szerint milliókat a fotelbe szegező dokudráma ugyanerről a témáról²⁰ is váltogat a forrásértéküket tekintve a befogadót bizonytalanságban hagyó ábrázolási mód között, ami miatt már-már fölösleges okoskodásnak tűnhet bármiféle tudáspoétikai kérdésfölvetés. Alapvetően ugyanis mindegyik esetben a popirodalom vagy – Moritz Bassler fogalmával – a poprealizmus receptjével van dolgunk, a tetszőleges idézetekkel előállított zárt referenciális rendszer megteremtésével, amikor az „elbeszélői stratégia áldozatai a történelmi körülmények áldozataiként” jelennek meg.²¹

Zárásként a tetteskutatás témakörének diszciplináris eltérésekre vonatkozó kérdésfölvetése miatt megkockáztatható az a hipotézis, hogy a német piacon talán először Rothmann regénye körül kristályosodik ki egy hosszabb időszakot lezáró folyamat. A korábban irodalmi alkotásokból vagy írói életrajzokból kiinduló ko-

¹⁸ ROTHMANN, *Tavasszal meghalni*, 120–121.

¹⁹ Andreas KILB, „Der Atem meines toten Freundes”, *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 2015. júl. 26., 46.

²⁰ *Die Unsichtbaren: Wir wollen leben*, reg. Claus RÄFLE, 2017.

²¹ Moritz BASSLER, „Populärer Realismus”, in Roger LÜDEKE, Hg., *Kommunikation im Populären: Interdisziplinäre Perspektiven auf ein ganzheitliches Phänomen*, 91–103 (Bielefeld: transcript, 2011), 101.

moly németországi vitákban számos tudományterület szót kért,²² és eleve sok párhuzamosságot, sőt egyidejűséget kínáltak az irodalmi, illetve pszichoanalitikus, történettudományi, filozófiai tendenciák. Ez az ötven év a *Jóakaratók* körüli fináléban még utoljára együtt volt látható, de már inkább egy szűkebb szakmai vita részeként, jócskán eltávolodva – Günther Anders kiáltványszerű könyvének címét idézve – az „ember elavultságáról” folyó viták léptékétől.²³ Mindeközben az 1990-es években részben az időbeli távolság következtében, részben pedig az angolszász történettudomány hatására szinte önálló diszciplínává vált Németországban a tetteskutatás, amelyik nagyjából a Daniel Goldhagen-féle hagyományos német antiszemitizmusból levezetett tettesek társadalma és Christopher Browning szituatív erőszakra fókuszáló *Ordinary Men*je között helyezi el magát.²⁴ Ez a tendenciáját tekintve empirikus, de az ideológiai komponenseket az értelmezésben hasznosító kutatási ágazat az elmúlt 25 évben rengeteg forrást tárt föl, illetve teremtett az utolsó órák interjúk formájában. Ezek közül brutalitásában, abszurditásában többnek a közelébe sem ér a szintén forrásokra alapuló *Jóakaratók*, a Rothmann-regény számos ellipszise pedig tetszőlegesen kiegészíthető ebből a nyersanyagból.

Ennek a korpusznak az egyik legjelentősebb szegmense azokból a lehallgatási jegyzőkönyvekből áll, amelyeket elsősorban a haditechnológiával kapcsolatos információk miatt a brit hadifogságba esett katonákról készítettek, így például a nemi erőszakra vonatkozó részeket pusztán csak jelezték az átiratokban, nem tartották külön részletezendőnek.²⁵ Emellett a beszélgetések részletgazdagsága döbentette meg a közel 20 ezer oldalnyi anyagot földolgozó és a parancsok elemzésén szocializálódott német hadtörténészeket, ahogy az *Orgia* kapcsán is előkerült a zuglói nyilasper vádlottjainak részletező kedve.²⁶ Amire a 2000-es évek közepén publikálni kezdték a földolgozásokat, a tettesek profiljának általános vonásait tekintve kevés meglepő adalék került elő, de póre valójában láthatóvá vált, mennyire hiányzott a jogtalanság tudatossága, mennyire köztudott volt a népiirtás, illetve mennyire nem állja meg a helyét a későbbi népbírósi perekben hajtogatott mondat: „csak parancsra tettem”. Ami ezt az anyagot a dehumanizációt madártani hasonlatokkal megérezkítő Rothmann-regénynél sokkal tanulságosabbá teszi, az voltaképp rámutat a próza teljesítőképességére a beszélgetések drámai formájával szemben: a rendezői utasításoknál alig valamivel részletesebb szerkesztői

²² Vö. Robert WENINGER, *Streitbare Literaten. Kontroversen und Eklats in der deutschen Literatur von Adorno bis Walsler* (München: Beck, 2004).

²³ Günther ANDERS, *Die Antiquiertheit des Menschen* (München: Beck 1956, 1980).

²⁴ Vö. Frank BAJOHR, „Täterforschung: Ertrag, Probleme und Perspektiven eines Forschungsansatzes”, in Frank BAJOHR und Andrea Löw, Hg., *Der Holocaust: Ergebnisse und neue Fragen der Forschung* (Frankfurt am Main: Fischer, 2015), 167–185.

²⁵ Sönke NEITZEL, *Abgehört: Deutsche Generäle in britischer Kriegsgefangenschaft 1942–1945* (Berlin: Propyläen, 2005).

²⁶ ZOLTÁN GÁBOR, „Nem tudom másképp látni a világot, mint úgy, hogy az ember szabad”, hozzáférés: 2019.04.11, <https://litera.hu/magazin/interju/interju-zoltan-gaborral.html>.

kommentárok között jól hallható, miként vált át a nőikkel, gyerekekkel szemben érzett részvét, amint kiderül, hogy persze egytől egyig partizánok, miként vallja be valaki, hogy természetesen mindenben részt vett, de azért amiből lehetett, és lehetett, abból kimaradt, vagy egy kiskatona az Örkény-egypercesek logikáját idéző elbeszélése arról, ahogy elkallódott, és a halálmenetben gyalogló szép zsidó nőtől kért fölvilágosítást az úti célról.

Talált szövegek, ráadásul csak töredékesen vagy sehogy sem kontextualizálható adalékok az érvényesülés vagy más juttatások fejében elkövetett gyilkosságokról, az ún. kivégzési turizmusról, a vágybeteljesítésnek a regény kivégzési jeleneitben is szereplő formájáról, illetve a felelősség bizonytalansága miatt érzett szabadságról.²⁷ Ezekből és más dokumentumokból ugyanis világosan kiderül, hogy itt messze nem a parancsrendről vagy a bürokratikus hierarchiáról van szó, hanem sokkal inkább a felelősség ügyes szétterítéséről, amelyik egyszerre kedvez a „hübrisznek” és a rideg szenvtelenségnek,²⁸ illetve annak a „belső racionalitásnak” nevezett jelenségnek, amelyik az adott helyzetben való cselekvést (a külső perspektíva teljes kikapcsolásával) önmagában értelmessé látja.²⁹ Mindez más-ként hat, mint amikor Rothmann regénye röviden elintézi, de közben össze is zavarja a kivégzési jelenetek perspektíválását, mint a következő idézetben:

Élesen koppant a cipők fája a cementpadlón, és már a kecskepásztor is himbálózott csukott szemmel. Kövér nyakából hörgés és nyögés tört elő, csupasz lába a levegőben kalimpált, és a kopasz ejtóernyős, kezében a hokedlival, egy darabig érdeklődve nézte az eltorzult arcot, amely nem annyira akasztott emberre, inkább nyafogó gyerekre emlékeztetett a borosták ellenére. Az ejtóernyős elégedetlenül ciccentett, és azt mondta: – Ne olyan mohón, fiam! Engedd el magad. Engedj el mindent!³⁰

Jó lenne minderről többet tudni, vagy ezt a tudást nem csak futólag jelezni, ha már annyit legalább tudunk Rothmanntól és a többiektől, hogy a démonizálás és az empátia helyett igenis vannak mérlegre tehető jelenségek, de az ambivalenciákkal való számvetés messze nem jelenti azt, hogy ne legyen egyértelmű az ítélet. A prózaforma ebben a körben az ünnepelt Rothmann-regény alapján nem sokat segít, mert abba a csapdába szalad bele, amelyet Baudrillard

²⁷ Vö. Ernst KLEE, Willi DRESSEN und Volker RIESS, Hg., „Schöne Zeiten”: Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer (Frankfurt am Main: Fischer, 1988); Hans Joachim SCHRÖDER, *Die gestohlenen Jahre* (Tübingen: Niemeyer, 1992), 578.

²⁸ Klaus-Michael MALLMANN und Gerhard PAUL, „Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte und Probleme der neueren Täterforschung”, in Klaus-Michael MALLMANN und Gerhard PAUL, Hg., *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, 1–32 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004), 23.

²⁹ Harald WELZER, *Täter* (Frankfurt am Main: Fischer, 2005), 42.

³⁰ ROTHMANN, *Tavasszal meghalni*, 72–73.

nyomán Peter-André Alt a „gonosz nivellálásaként” írt le,³¹ ami a változatos, bizonytalan perspektívávalással kiüresíti a jó fogalmát, miközben a sokk, azaz az irodalmi provokáció közvetlen ereje teljesen elporlad, és huszadrangúvá válik az ideológia szerepe, amelyik már csak lazán keretezi a történetet.

³¹ Peter-André ALT, *Die Ästhetik des Bösen* (München: Beck, 2010), 515.